

POJĘCIE PRZESTRZENI SAKRALNEJ

Przedstawiciele różnych dziedzin nauki zajmujący się manifestacją w przestrzeni relacji człowiek-religia używają następujących pojęć: przestrzeń sakralna/święta/pielgrzymkowa, miejsce święte/kultu/pielgrzymowania oraz krajobraz sakralny/kultuowy. W niniejszym artykule przedstawiono rozumienie przestrzeni sakralnej przez wybranych autorów oraz relacje między pojęciem przestrzeni sakralnej a pozostałymi wymienionymi pojęciami.

Termin „przestrzeń sakralna” powstał ze złożenia dwóch różnie rozumianych słów: „przestrzeń” i „*sacrum*”. Ewolucję pojmowania przestrzeni na gruncie geografii przedstawił K. Dramowicz¹. Natomiast syntetyczny przegląd poglądów polskich geografów na temat przestrzeni opracował S. Liszewski². Właśnie od interpretacji pojęcia przestrzeni przez poszczególnych badaczy zależy, jak pojęcie przestrzeni sakralnej będzie określane i badane.

Jednym ze sposobów interpretacji pojęcia przestrzeni sakralnej jest rozumienie jej jako podprzestrzeni przestrzeni geograficznej oraz upatrywanie w niej podstawowego przedmiotu badań geografii religii.

Jak twierdzi A. Jackowski, pojęcia przestrzeni sakralnej i przestrzeni pielgrzymkowej bardzo korespondują z pojęciami przestrzeni miejskiej i przestrzeni turystycznej, zaprezentowanymi przez S. Liszewskiego³. Cechą wspólną pojęć przestrzeni pielgrzymkowej i turystycznej jest traktowanie ich jako podprzestrzeni przestrzeni geograficznej, o wykształceniu których zadecydowały względy funkcjonalne. Strukturę formalną przestrzeni sakralnej stanowią „zarówno krajobraz, jak i widoczne w nim formy antropogeniczne – np. sanktuaria, a szerzej: obiekty

¹ K. Dramowicz, *Czy geografia jest nauką chorologiczną?*, Przegląd Geograficzny, 53, 2 (1981), IGIiPZ PAN, Warszawa, s. 215-225.

² S. Liszewski, *Przestrzeń turystyczna*, Turyzm, 5, 2 (1995), UEŁ, Łódź, s. 87-102.

³ A. Jackowski, *Święta przestrzeń świata*, Podstawy geografii religii, Wyd. UJ, Kraków 2003, s. 113.

sakralne, charakter zabudowy, dostępność komunikacyjna, itp.”⁴ Przestrzeń sakralna oraz przestrzeń pielgrzymkowa stanowią podstawowe kierunki badawcze geografii religii.

Autorka niniejszego artykułu uważa za uzasadnione przyjąć przestrzeń sakralną za podstawowy przedmiot badań geografii religii. U szeregu reprezentantów poszczególnych dyscyplin geograficznych zauważyć można dążenie do określania przedmiotu badań poprzez wyróżnianie typu (części, rodzaju, podzbioru) przestrzeni geograficznej⁵. Wzorując się na określeniach przestrzeni turystycznej S. Liszewskiego i przestrzeni pielgrzymkowej A. Jackowskiego, można uznać przestrzeń sakralną za funkcjonalnie wyróżnioną podprzestrzeń przestrzeni geograficznej, będącą odzwierciedleniem potrzeb i możliwości wyrażania przekonań religijnych danej społeczności⁶.

Obok przedstawionego sposobu rozumienia pojęcia przestrzeni sakralnej jako podprzestrzeni przestrzeni geograficznej i zarazem jako podstawowego przedmiotu badań geografii religii duża grupa definicji przestrzeni sakralnej tworzona jest przy pomocy pojęcia miejsca świętego.

Dla G.V. Leeuw’a „*święta przestrzeń to takie miejsce, które staje się siedzibą, ponieważ działanie mocy powtarza się w nim, samo lub przez ludzi. To miejsce kultu, niezależnie od tego czy siedzibą jest dom, czy świątynia*”⁷.

Podając przykłady miejsc świętych w różnej skali, A. Jackowski, I. Sołjan stwierdzają, że miejscem świętym może być „zarówno pojedynczy obiekt, jak i cała miejscowość wraz z obszarem do niej przylegającym [...] Najbardziej znana jest święta przestrzeń wokół Mekki (około 770 km²)”⁸. Pojęcia miejsca świętego i przestrzeni świętej wymienieni autorzy używają zamiennie. Natomiast relacje między pojęciem krajobrazu sakralnego i przestrzeni sakralnej wyjaśniają w następującym zdaniu: „W krajobrazie sakralnym zawiera się przestrzeń święta (sacred space), która jest definiowana jako część powierzchni Ziemi rozpoznawana przez człowieka jako siedziba Boga lub bóstw”⁹.

⁴ *Ibidem*, s. 17.

⁵ R. Domański postuluje przyjąć przestrzeń ekonomiczną jako przedmiot badań geografii ekonomicznej. Spośród wielu koncepcji przestrzeni w geografii społecznej S. Otok do najbardziej trafnych zalicza pojęcie przestrzeni społecznej, obok pojęć krajobrazu kulturalnego i terytorium. Poszukując swojej tożsamości metodologicznej geografia turystyki również sięga do pojęcia przestrzeni jako podstawowego przedmiotu badań geograficznych. S. Liszewski proponuje definicję przestrzeni turystycznej wraz z jej podziałem na typy. Zob. R. Domański, *Problematyka metodologiczna ogólnej teorii przestrzeni ekonomicznej*, Przegląd Geograficzny, 37, 2, IGiPZ PAN, Warszawa, 1965, s. 295-311; S. Otok, *Geografia społeczna*, PWN, Warszawa 1987, S. Liszewski, *op. cit.*

⁶ S. Liszewski, *op. cit.*; A. Jackowski, *op. cit.*

⁷ G.V. Leeuw, *Fenomenologia religii*, KiW, Warszawa 1978, s. 439.

⁸ A. Jackowski, I. Sołjan, *Środowisko przyrodnicze a sacrum*, Peregrinus Cracoviensis, z. 12 (2001), s. 31.

⁹ *Ibidem*.

Zatem obok wcześniej przedstawionego szerokiego rozumienia pojęcia przestrzeni sakralnej, niektórzy autorzy używają go również w wąskim zakresie jako miejsce święte. Przestrzeń sakralna/święta traktowana może być jako miejsce święte o dużej powierzchni lub jako różne typy miejsc świętych: „*siedziba Boga lub bóstw*” czy miejsce kultu.

Warto również zwrócić uwagę na określenie miejsca świętego, jakie znajduje się w kanonie 1205 Kodeksu Prawa Kanonicznego: miejscami świętymi są „*te, które przez poświęcenie lub pobłogostawienie, dokonane według przepisów ksiąg liturgicznych, przeznaczone są do kultu Bożego lub na grzebanie wiernych*”¹⁰. W rozdziale Kodeksu zatytułowanym *Miejsca święte* wymienione zostają kościoły, kaplice, sanktuaria, ołtarze i cmentarze.

Z kolei T. Margul podaje wiele przykładów miejsc świętych, które mogą stanowić: górskie szczyty, szczeliny skalne, grotty, wzniesienia, wulkany, rzeki, źródła, jeziora, wyspy, bagna, lasy, a także grobowce, klasztory i świątynie¹¹. Niektóre miasta nazwać można świętymi, np. Jerozolima, Lhasa. Autor wyróżnia elementy przyrodnicze i antropogenne „*skłaniające do otaczania czcią religijną pewnych miejsc na kuli ziemskiej*”¹².

Przyjąć więc można, że pewne części przestrzeni zostają przekształcone w miejsca święte w wyniku potrzeb i możliwości wyrażania przekonań religijnych człowieka (*homo religiosus*). Miejsce święte może istnieć w rozmaitej skali, może nim być zarówno ołtarz, dom, kaplica, rzeka, szczyt górski, las, świątynia, cmentarz, jak i cała miejscowość wraz z obszarem do niej przylegającym¹³. Zatem miejsca święte tworzą biotyczne lub abiotyczne elementy przyrody, lub też obiekty architektoniczne (obiekty sakralne), które człowiek uznaje za wyjątkowe ze względu na związek ich z *sacrum*.

Miejsce święte jest pojęciem szerszym niż pojęcie obiektu sakralnego. Obiekt sakralny nazwać można miejscem świętym, ale nie każde miejsce święte obiektem sakralnym. Warto też zwrócić uwagę, że miejsce święte może składać się z wielu obiektów sakralnych, np. kościoł oraz znajdujące się obok kapliczka, krzyż przydrożny i kaplica publiczna. W zależności od przyjętej skali w badaniu

¹⁰ Kodeks Prawa Kanonicznego, Pallottinum, Poznań 1984.

¹¹ T. Margul, *Religia a przestrzeń i krajobraz. Kurs geografii religii dla studentów religioznawstwa i geografii*, UJ, Skrypty Uczelniane nr 526, Kraków 1986.

¹² *Ibidem*, s. 111.

¹³ Według Y.F. Tuana przestrzeń staje się miejscem, gdy odczuwana jest jako dobrze znana, „*przekształca się w miejsce w miarę uzyskiwania określeń i znaczeń*”. Autor zaznacza, że miejsca mogą istnieć w rozmaitej skali, na jednym jej końcu znajduje się ulubiony fotel, a na przeciwnym zaś cała Ziemia. Biorąc pod uwagę relacje między pojęciami miejsca i przestrzeni prezentowanymi przez Y.F. Tuana, można wywnioskować, że dla człowieka religijnego przestrzeń sakralna będzie tylko abstrakcyjnym terminem, a istnieć będą dla niego jedynie święte miejsca, lepiej poznane od innych. Zob. Y.F. Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa 1987, s. 173 i nast.

miejsc świętych przykładowy kościół i otaczające go inne miejsca święte można uznać za jedno miejsce święte lub kilka, ale tworzące swoisty zespół miejsc świętych, złożony z kilku obiektów sakralnych.

Do obiektów sakralnych nie powinno zaliczać się domów parafialnych, plebani, szkół i innych instytucji należących lub prowadzonych przez osoby stanu duchownego lub zakonnego. Obiekty te nazwać można obiektami kościelnymi, nie sakralnymi, gdyż same nie spełniają funkcji religijnej (sakralnej), choć nierzadko ją warunkują. Natomiast dom zakonny o tyle nazwać można obiektem sakralnym, o ile znajduje się w nim kaplica. Związek domów zakonnych z *sacrum* następuje dzięki urzędzeniu w nich kaplic i sprawowaniu w nich kultu, a nie przez sam fakt zamieszkania w budynku zakonnicy czy zakonników¹⁴.

W literaturze spotkać można również pojęcie miejsca pielgrzymowania, wskazujące na dodatkowe funkcje miejsca świętego¹⁵. Miejsce święte może, ale nie musi być jednocześnie miejscem pielgrzymowania. Analogicznie przestrzeń sakralna może być równocześnie przestrzenią pielgrzymkową. A. Jackowski, wskazuje, że odbycie każdej pielgrzymki wymaga pokonania pewnej przestrzeni sakralnej, której ramy wyznaczają punkt wyjścia i punkt docelowy migracji pielgrzymkowej¹⁶. Celem pielgrzymki w sensie religijnym i przestrzennym jest miejsce święte (*locus sacer*).

Podobnie pielgrzymkę traktuje L. Kaszowski, dla którego przestrzeń pielgrzymowania „*jest rzeczywistym, większym lub mniejszym fragmentem naszej planety [...] i obejmuje konkretne środowiska geograficzne*”¹⁷. Fizyczną przestrzeń pielgrzymowania można utożsamiać ze środowiskiem geograficznym wraz z jego fizjonomicznym odpowiednikiem w krajobrazie geograficznym.

Kolejnym sposobem rozumienia przestrzeni sakralnej jest utożsamianie jej z przestrzenią symboliczną. Ważną pozycję w tego typu definicjach również zajmuje pojęcie miejsca świętego.

¹⁴ Przestrzeń sakralną, obok obiektów sakralnych stanowiących część kultury materialnej, tworzą także elementy kultury niematerialnej, takie jak *titulus ecclesiae* i hierotoponimy. Nadawanie ulicom, placom, wzniesieniom i dzielnicom nazw związanych z religią jest formą sakralizacji środowiska człowieka. Hierotoponimy wywołują skojarzenia z praktyką nadawania wezwań kościołom, kaplicom czy parafiom, w celu powierzenia ich opiece Boga lub świętym patronom.

¹⁵ A. Jackowski, I. Soljan, E. Bilska-Wodecka, *Religie świata. Szlaki pielgrzymkowe*, [w:] *Wielka Encyklopedia Geografii Świata*, t. XV, Wyd. Kurpisz, Poznań, 1999, s. 64.

¹⁶ A. Jackowski (red.), *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religii w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, IG UJ, Kraków, 1996, s. 8; A. Jackowski, *Święta przestrzeń...*, *op. cit.*, s. 120.

¹⁷ L. Kaszowski, *Chrześcijańskie spojrzenie na środowisko geograficzne jako przestrzeń pielgrzymowania*, *Peregrinus Cracoviensis*, z. 4 (1996), s. 76. W artykule przedstawiono relacje między pojęciami środowiska geograficznego i przestrzeni pielgrzymowania w świetle chrześcijańskiego światopoglądu. Elementami przestrzeni pielgrzymowania wg autora są także doznania poznawcze, estetyczne, religijne, emocjonalne uczestników pielgrzymki.

Wnikliwą analizę podziału przestrzeni w religii i magii przedstawił S. Czarnowski¹⁸. Autor wyróżnia trzy elementy w przestrzennej jednostce religijnej: miejsce święte, granicę oraz przestrzeń między nimi. Terytorialną jednostką może być zarówno parafia jak i całe miasto czy państwo. Wg S. Czarnowskiego realizowanie się świętości układa się w fale (zwane falami natężenia świętości), które osiągają największe swoje natężenie na granicach oraz w miejscu świętym. Miejsce święte jest „*czymś więcej niż streszczeniem i wyobrażeniem świata: jest światem samym. Zamyka w sobie kosmos i jest mu równoważne*”¹⁹.

Na koncepcji przestrzeni sakralnej S. Czarnowskiego oparł się A. Datko opisując sanktuarium, które traktuje zarówno jako miejsce święte, jak i „*szczególny przypadek przestrzeni sakralnej*”²⁰. Wg A. Datko „*przestrzeń sakralna to szczególny wyraz przestrzeni symbolicznej*”²¹. Przestrzeń symboliczna jest wyodrębnioną przestrzenią, w której wyróżnić można miejsce znaczące (symbol, święty znak, przedmiot), które organizuje całą przestrzeń: kulturową, duchową i społeczną. Również przestrzeń pielgrzymkową A. Datko traktuje jako przestrzeń symboliczną, gdyż stwierdza, iż przestrzeń pielgrzymkowa jest niewymierną, o uniwersalnym charakterze, przestrzenią sakralną, która nie zawiera się w większym lub mniejszym odcinku drogi, ale jej wartość polega na partycypacji w *sanctitas* ośrodka²².

Pojęciem przestrzeni sakralnej, w sensie przestrzeni symbolicznej, posługuje się także M. Eliade, kiedy wykazuje różnorodność religijnego doświadczenia przestrzeni ludzi różnych epok i kultur²³. Autor porównuje postawy człowieka religijnego i niereligijnego wobec przestrzeni, w której żyje: „*doświadczenie sakralnej przestrzeni umożliwia „założenie świata”: tam, gdzie sacrum przejawia się w przestrzeni, następuje objawienie tego, co rzeczywiste, świat może zaistnieć. A wdarcie się sacrum nie tylko ustanawia punkt stały pośrodku bezkształtnej płynności świeckiej przestrzeni: środek wśród chaosu; dokonuje ono także przeskoku między poziomami kosmicznymi (ziemia i niebo) oraz przejście – typu ontologicznego – z jednego rodzaju bytu do innego*”²⁴.

Charakterystyczne dla wymienionych koncepcji przestrzeni sakralnej M. Eliade, G.V. Leeuw'a, S. Czarnowskiego, A. Datko jest traktowanie jej przede wszystkim jako przestrzeni symbolicznej. Jest to kolejny sposób rozumienia przestrzeni sakralnej, obok wcześniej omówionych poglądów uznających przestrzeń sakralną za podprzestrzeń przestrzeni geograficznej lub za rodzaj miejsca świętego.

¹⁸ S. Czarnowski, *Podział przestrzeni i jej rozgraniczenie w religii i magii*, [w:] *Dziela*, t. 3, PWN, Warszawa 1956, s. 221-236.

¹⁹ *Ibidem*, s. 226.

²⁰ A. Datko, *Człowiek w przestrzeni symbolicznej*, *Peregrinus Cracoviensis*, z. 12 (2001), s. 118.

²¹ *Ibidem*, s. 123.

²² *Ibidem*, s. 120.

²³ M. Eliade, *Sacrum. Mit. Historia*, PIW, Warszawa 1993.

²⁴ *Ibidem*, s. 86 i nast.

Z pojęciami przestrzeni sakralnej i miejsca świętego związane jest również pojęcie krajobrazu sakralnego, którym zaczęto posługiwać się na początku lat siedemdziesiątych w odniesieniu do analizy rozmieszczenia różnych obiektów sakralnych. Wg M. Lehmana krajobraz sakralny tworzy dziedzictwo duchowe i kulturowe wyrażone za pomocą obiektów sakralnych w krajobrazie²⁵. Krajobrazy sakralne (*sacred landscapes*) tworzą wytwory religijne, będące wizualnym świadectwem kultury religijnej²⁶. Struktura krajobrazów sakralnych jest różnorodna i zawiera obok świątyń, domów modlitwy również cmentarze i przydrożne kapliczki. Krajobraz sakralny stanowi jeden z typów krajobrazu kulturowego.

Rozwój funkcji religijnej regionu czy miejscowości może doprowadzić do wytworzenia dwóch typów krajobrazu sakralnego: zachowanego krajobrazu naturalnego lub przetworzonego przez człowieka, czego przejawem jest dominacja obiektów sakralnych w krajobrazie, np. świątyń, kompleksów klasztornych, ciągów krzyży, kaplic²⁷.

Z kolei T. Margul w pracy *Religia a przestrzeń i krajobraz* nie używa pojęcia przestrzeni sakralnej, lecz wyłącznie pojęcia „krajobraz kultowy”, który „*jest ukończeniem wpływu religii na środowisko*”²⁸. W rozdziale dotyczącym krajobrazów kultowych autor wyróżnia różne ich typy, np.: krajobraz żydowski, chrześcijański, muzułmański oraz krajobrazy świątynne, np. Rzym, święte miasta pielgrzymkowe, np. Mekkę, Jerozolimę, rzeczny krajobraz kultowy Gangesu i Nilu. „*W tych krajobrazach łączą się miejsca święte i sanktuaria w jeden wielki zespół kultowy*”, który tworzą elementy przyrodnicze i antropogeniczne²⁹.

Można powiedzieć, że niektórzy autorzy badający miejsca święte preferują termin „krajobraz sakralny” bądź „krajobraz kultowy” lub „prześczeń sakralna” czy „prześczeń święta”. Oprócz różnic terminologicznych, istnieją różnice w podejściach do zagadnienia miejsc świętych: przestrzenne i krajobrazowe, szersze i węższe. Autorka niniejszego artykułu relacje między miejscem świętym, krajobrazem sakralnym, przestrzenią sakralną i przestrzenią pielgrzymkową rozumie następująco: miejsca święte tworzą krajobrazy sakralne, które to z kolei są częścią przestrzeni sakralnej; przestrzeń sakralna może być równocześnie przestrzenią pielgrzymkową, jeśli miejsce święte pełni funkcję miejsca pielgrzymowania. Przestrzeń sakralną danej jednostki osadniczej tworzą: człowiek religijny (*homo religiosus*), krajobraz sakralny, różnego rodzaju miejsca święte oraz zachodzące między nimi relacje.

²⁵ M. Lehmann, *Die Kalvarienberganlagen im Donauraum*, [w:] V. Flieder (red.), *Festschrift Franz Loidl zum 65. Geburtstag. Sammlung „Aus Christentum und Kultur“*, 1, Verlag Brüder Hollinek, Wien 1970, s. 113-159.

²⁶ T.G. Jordan, M. Domosh, L. Rowntree, *The human mosaic. A thematic introduction to cultural geography*, Harper Collins College Publishers, New York 1994.

²⁷ A. Jackowski, *Święta przestrzeń świata...*, *op. cit.*, s. 71.

²⁸ T. Margul, *op. cit.*, s. 130.

²⁹ *Ibidem*, s. 132.

Podsumowując, w niniejszym artykule przedstawiono trzy kategorie rozumienia przestrzeni sakralnej: 1) systemowe – przestrzeń sakralna jest podprzestrzenią przestrzeni geograficznej i zarazem podstawowym przedmiotem badań geografii religii, 2) fizyczne – przestrzeń sakralna jest konkretnym miejscem świętym: obiektem lub obszarem, 3) symboliczne – przestrzeń sakralna jest przestrzenią symboliczną: kulturową, duchową, społeczną. Zauważyć można zbieżność w potrójnym traktowaniu pokrewnego pojęcia przestrzeni pielgrzymkowej ze zmianą skali w drugim wyróżnionym rozumieniu: przestrzeń pielgrzymkową (dokładniej pielgrzymowania) stanowi odcinek drogi.

THE CONCEPT OF SACRAL SPACE

SUMMARY

The paper presents views of selected authors (S. Czarnowski, A. Datko, M. Eliade, G.V. Leeuw, A. Jackowski, I. Soljan) on sacral space. The nature of relationship between the concept of sacral space and concepts of holy sites, pilgrimage space and sacral landscape is reviewed. The author notices that the sacral space can be treated both as a subspace of the geographical space and an elementary object of research of geography of religion, but also as a sacred place or symbolic space.

Translated by Paweł Pilch

